

„Zahledíme-li se však šířeji do vývoje národů, než může učinit letící aeroplán a hlouběji do lidských duší a myšlenek, než nám dovolí prohlídka amfiteátrů, ulic a hostin, shledáme, že toto působivé divadlo hmotného blahobytu je toliko skvělým rouchem společnosti slepé k tomu, co se děje zevně i uvnitř a slepé k budoucnosti.“

H. G. Wells

Otázka třetí - sociologická: „Po nás potopa!“?

Po dlouhá staletí žil starý Řím životem chudé kmenové společnosti, zakotveným v agrárním cyklu. Pástevectví a zemědělství – prokládané občas obrannými a stále častěji i útočnými válkami – představovalo základní způsob obživy. Samotné město Řím mělo venkovský charakter. V důsledku ekonomického rozvoje podníceného vojenskou expanzí a vlivem sousedních vyspělých civilizací Etrusků a později především Řeků se římský životní styl zásadně proměnil. Dochází k prudké urbanizaci, město (zpočátku Řím, později celá řada dalších velkých měst) se stává nejen politickým a hospodářským, ale zároveň civilizačním centrem. Svědčí o tom i latinské substantivum *urbanitas* (= zdvořilost, kultivovanost, civilizovanost, uhlazenost) odvozené od slova *urbs* (= město). Tento pojem je používán nejen v oblasti chování a mravů (etika, etiketa), ale např. i jazykového projevu, stylu a celkové civilizovanosti. Naopak přídavná jména *agrestis* (< *ager* = pole) a *rusticus* (< *rus* = venkov) vedle svých původních významů venkovský, selský získala i význam hrubý, neotesaný. Nepřímo o této zásadní civilizační proměně vypovídá i slovo *pohan* (< *paganus* = venkovský < *pagus* = vesnice), jímž obyvatelé již christianizovaných měst s despektem označovali venkovany, kteří ještě praktikovali původní starověké náboženství. Ostatně podobně zajímavou vypovídací historicko-sociologickou hodnotu mají i naše slova *zdvořilost*, *dvornost* (< *dvůr*), něm. *Höflichkeit* (< *Hof*) či angl. *courtesy* (< *court*). Třebaže již od vrcholného středověku či nejpozději renesance je naše evropská civilizace primárně civilizací městskou, odkazují k době, kdy centrem kultury, a tudíž toho, co bylo považováno za normu dobrých mravů, byl dvůr – ať již královský či dvory aristokratické.

S rozšířením svých geografických i kulturních obzorů si Římané osvojili nákladný životní způsob helénistického světa, charakterizovaný materiálním komfortem, rafinovaným požitkářstvím, uvolněním tabu v intimním životě, zálibou v cestování. Tento způsob života přirozeně výrazně přispěl k růstu vzdělanosti, hmotné i duchovní kultury, celkovému zjemnění civilizace. Zároveň však s sebou přinesl řadu negativních jevů v podobě morální dekadence, rozpadu rodiny, egoismu, rozvratu občanských ctností a konzumní orientace elit i širokých vrstev zejména městského obyvatelstva. Nadbytek hmotných statků pocházejících z válečné kořisti a výkonnější ekonomiky proměnil cyklickou společnost nedobrovolné skromnosti ve společnost orientovanou na lineární růst, ve společnost dobrovolné neskromnosti. Materiální komfort a požitky, zpočátku představující pouhou ozdobu a zpříjemnění drsného a chudého života, se postupně staly prvořadou společenskou hrou a samoučelem. Právě v této neskromnosti a konzumní orientaci společnosti spatřovali antičtí historikové stejně jako řada historiků současných jednu z primárních příčin civilizačního propadu Říma. Honba za blahobytem stála v pozadí úpadku ekonomického, politického, intelektuálního i morálního.

Řada osvícenějších a zodpovědnějších politiků římské republiky i císařství se snažila těmto výstřelkům zabránit. Už od dob rané republiky jsou z Říma doloženy zákony proti luxusu a nákladné spotřebě, tzv. *leges sumptuariae*. Omezení se týkala široké škály lidských aktivit (pohřební zvyklosti, stolování, pití vína, náboženské obřady). V tomto ohledu vynikal přísností zejména římský politik Marcus Porcius Cato starší, zvaný Censorius (234-149),

který dokonce prosadil zvláštní daň z luxusu, uvalenou nejen na nákladnější ženské oděvy, vozy a šperky, ale i na stolní náčiní a otroky koupené za vyšší ceny. Ještě na sklonku římské republiky byly vydávány zvláštní výnosy omezující import cizího zboží (např. řeckého vína a orientálních parfémů). O velkorysou obnovu římských mravů se pokoušeli první římscí císařové Octavianus Augustus (jako císař vládl 27 př. Kr.-14 po Kr.) a jeho nástupce Tiberius (vládl 14 po Kr.-37 po Kr.). Augustus proslul nejen zákony proti rozvratu rodinného života, ale i různými postihy projevů rozmařilosti. Stanovil pevnou mez pro výdaje na hostiny a omezil nošení purpurového senátorského oděvu. Tiberius, navzdory špatné pověsti rozvážný ekonom a šetrný i v osobním životě zase zapověděl nošení hedvábného oděvu u mužů a používání nádob z čistého zlata při stolování. Na druhé straně řada vládců již z první julsko-klaudijské dynastie stejně jako těch pozdějších nechvalně proslula okázalým mrháním v soukromí i veřejném životě, takže životopisy některých císařů 1. až 3 stol. (Caligula, Nero, Heliogabalus) jsou přímo naplněny detailními a pikantními zmínkami a historkami dokreslujícími hrubost a pokleslost životního stylu tehdejší doby.

Přebujelost spotřebního životního způsobu římské společnosti názorně dokládá kritika z řad básníků, filozofů i satiriků. I přes určitý moralistický tón má dost zřetelnou sociologickou vypovídací hodnotu a pěkně ilustruje ducha své doby. Stoický filozof Lucius Annaeus Seneca (asi 4 př. Kr.-65 po Kr.) ve své *Útěše pro matku Helvii* píše:

„Jací ubožáci jste vy, jejichž patro podráždí jen drahá jídla! Drahými je však nečiní skvělá chuť nebo příjemný pocit v hrdle, ale vzácnost a obtížnost při opatrování. Nač by jinak potřebovali tolik umění sloužících břichu, kdyby se chtěli vrátit k zdravému rozumu? Nač všechno to obchodování? Pustošení lesů? Prohledávání mořských hlubin? Všude leží potraviny, na každém místě je příroda připravila, ale oni chodí kolem nich jako slepi a běhají po všech krajích, plaví se přes moře a dráždí hlad velkým množstvím, ačkoliv by jej mohli utišit malým“.

Útěcha pro matku Helvii X

Největší kritice byly vystaveny obžerství, opilství a sexuální nevázanost. V případě sexuality se pochopitelně jednalo i o kulturní změnu – zatímco patriarchální římská společnost byla v oblasti intimního života výrazně prudérní, řecká kultura udávající tón římskému životu již od doby vrcholné republiky byla v těchto otázkách naprosto otevřená a sexualita ve všech podobách v ní nepředstavovala žádné tabu. Bezmála legendárním se v tomto ohledu stal již zmíněný román *Satirikon* známého římského spisovatele Petronia, působícího na Neronově dvoře. V kapitole známé jako *Trimalchionova hostina* autor s bystrým nadhledem a i dnes aktuální nadčasovostí popisuje omezenost a nekultivovanou marnivost římských zbohatlíků. Tytéž neduhy si však brali na mušku i další satirikové, např. Iuvenalis, který píše:

„ ... Jak hrozná to žravost, jež dává sama si předkládat kance, jenž pro celou hostinu stačí.“

Satiry I,1,140-141

Předmětem dobové kritiky však nebyl pouze konzumní život sám o sobě, nýbrž především morální rozvrat a absence sociální solidarity jím vyvolané. Týž Iuvenalis ve svých *Satirách* píše:

„Kdy se jen neřestem dařilo lépe? Kdy hrabivost měla bohatší žně? Kdy s takovou vášní se hazardně hrálo?“

*K stolům, kde v kostky se hraje, se nejde jen s hubeným měšcem;
má-li se opravdu hrát, tu přistaví celičkou truhlu.
K jakým tu dochází bitvám, když účetní převezme roli
zbrojnoše! Je to snad bláznovství pouhé, když sto tisíc ve hře
promarní člověk, jenž otroku v zimě chce tuniku upřít?
Kdopak si z předků vil postavil tolik, kdo sedm měl chodů,
určených jedině sobě?“*

Satiry I,1,86-94

Rozkladného působení konzumismu si byli vědomi zejména historikové sklonku republiky a počátku principátu, kteří se stali svědky úpadku tradiční společnosti. Jeho příčinu spatřují ve všeobecné touze po bohatství, blahobytu a požitcích, které rozvrátily původní přísnou římskou morálku. Jeden z nejslavnějších římských historiků Titus Livius ve svých *Dějínách od založení Města* píše:

„Čím méně bylo majetku, tím méně touhy po něm; teprve nedávno bohatství přivodilo lakotu a hýřivé rozkoše, přineslo s sebou touhu přepychem a požitkářstvím zahubit a zničit všechno.“
Dějiny I

S bystrým „sociologickým“ vhledem rozebírá tuto krizi z úspěchu, která postihla nejen ekonomiku a společenské instituce, ale především morálku, již citovaný historik Sallustius ve svém spisu *Catilinovo spiknutí*:

„Nejdříve začala růst touha po penězích, pak po moci. To bylo takřka základem všeho zlého, neboť chtivost majetku podryla věrnost, poctivost i ostatní dobré vlastnosti; za ně je naučila domýšlivosti, krutosti, nedbání bohů a víře, že vše je na prodej ... Chtivost majetku však je touha po penězích, po nichž nikdo moudrý dosud nezatožil. Ta, jakoby zhoubným jedem napojena, proměňuje muže na těle i na duchu v ženu, vždy je bez mezí a nenasytná, ani dostatek ani bída ji nezmenší.“

Catilinovo spiknutí 10-11

Sugestivními slovy dále Sallustius líčí projevy hédonistického životního stylu tehdejší elity:

„Ale nač mám mluvit o věcech, jež neuvěří, kdo je neviděl – o horách, jež mnozí soukromníci dali srovnat se zemí, a o mořích, která dali zasypat? Těm bylo myslím pro smích jejich bohatství, když to, co mohli v slušnosti mít, spěchali hanebně utratit. Ale i sklon ke smilstvu, labužnictví a ostatním neřestem se náramně rozrostl. Mužové se dali zneužívat po způsobu žen, ženy prodávali svůj stud na ulicích; za lahůdkami proslídili všechno na zemi i v moři. Spát chodili, než cítili potřebu spánku, nevyčkávali hladu ani žízně neb chladu nebo únavy, všechno to zhýčkaně předstihovali. To dohánělo mladé lidi, když se rodinné jmění rozplynulo, k zločinům. Mysl, nasáklá zlými sklony, se nesnadno odříkala rozkoši a tím zuřivěji se oddávala všem způsobům výdělku a utrácení.“

Už antičtí autoři si zároveň všímají jevu příznačného pro materiálně saturované společnosti, totiž přebujelé touhy po seberealizaci, prosazení, „zviditelnění“. Už v nejlepších letech římské republiky napsal řecký historik Polybios (asi 200 – asi 120 př.Kr.), který se jako válečný zajatec dostal do Říma, ve svých *Dějínách* tato jasnozřivá slova:

Blahobyt zaujal své místo v obci a život propadl rozmařilosti. Muži se stali ctižádostiví ve svém soupeření o získání veřejných úřadů. Nespokojenost těch, kdo se cítili odmítnuti, pýcha a požitkářství začaly vést k úpadku.“

Dějiny XXI,2

Začteme-li se do uvedených stesků římských historiků a satiriků, nemůžeme se opět ubránit pocitu jisté analogie s naší současností. V dnešní době, kdy se konzumní životní způsob šíří po celé planetě, jsme opět svědky toho, jak orientace výhradně na hédonistické hodnoty rozvrací ustálenou morálku většiny společností bez ohledu na to, na jakém stupni vývoje se nacházely, jak prohlubuje kriminalitu i sociální nespravedlnost. Po srovnání si uveďme pasáž ze studie, v níž singapurský vědec Ho Wing Meng dokládá působení a dopad hospodářského zázraku na hodnotový žebříček singapurské společnosti:

„Duch trhu stále silněji proniká kvlastní duši společnosti, prostupuje každý aspekt společenského života a myšlení. Všem byla přirčena určitá cena. Tato tendence se v Singapuru etablovala jako hodnotový kánon zvláště v období bouřlivého hospodářského růstu sedmdesátých let. Hodnota či význam nějakého člověka, věci či skutku se posuzují pouze podle jeho možné nebo skutečné peněžní hodnoty. Je to jen a pouze do posledního haléře vyčíslená tržní hodnota (pojem, který je stále častěji užíván) člověka, jeho výkonu nebo majetku, co určuje jeho cenu. Všechno ostatní, co už nemůže být redukováno na toto kvantifikující měřítko (jako je např. láska, odvaha, čest, obětavost, integrita a nezištnost ve vši jejich neredukovatelné celistvosti), je z velké části ignorováno nebo posuzováno s lehkou podezřívavostí.“

Ve srovnání se starověkem dnešní doba musí čelit ještě dvěma dalším, vzájemně se podmiňujícím a v planetárním měřítku snad nejnebezpečnějším důsledkům nesmyslné nadspotřeby – ekologické devastaci a prohlubujícím se rozdílem mezi chudými a bohatými zeměmi. Konzumismus bohatého Severu prohlubuje nejen fyzickou chudobu Jihu, ale zároveň probouzí v příslušnících jeho národů pocit psychické a kulturní frustrace. Je přitom jasné, že konzumismus nemá nic společného ani s radostí ze života, ani s kulturní úrovní civilizace poměřovanou z naší sebestředné perspektivy. Maximalizovat lze pouze zisk a spotřebu, nikoliv však lidské štěstí. Paradoxně naopak stále zvyšované dávky konzumu nás mohou učinit spíše nešťastnými a proměnit v trvale neuspokojené infantilní neurotiky. Ve většině případů je naše zaslepená spotřeba naopak výrazem zmatení hodnot, duševní a duchovní prázdnoty, drogou neurotické kultury, nahrazující naplněný život. A co se týče tzv. „vyspělosti“, všechny skutečně rozvinuté a hluboké světové kultury (indická, židovská), duchovní proudy (řecká filozofie, konfucianismus, taoismus, buddhismus) stejně jako všechna velká náboženství (judaismus, křesťanství, islám, hinduismus) vyzvedají naopak skromnost a svobodné zodpovědné sebeomezování v řadě oblastí.

Určitá setrvačnost spotřební společnosti spočívá v tom, že v dobách jejího úpadku a kupících se problémů představuje konzumismus jednu z forem úniku – tou druhou je paradoxně jeho zrcadlový opak – moralistická, až apokalyptická askeze. Lidská psychika se totiž vyznačuje nápadnou tendencí vytěšňovat negativa. Tato na jedné straně sebezáchovná schopnost člověku umožňuje přežít se zdravým rozumem i ve zdánlivě beznadějných situacích, na druhé straně však činí jeho chování mnohdy vysloveně sebedestruktivním. Radost a hračky spotřební společnosti tak vytvářejí kolem člověka příjemnou ulitu, umělý civilizační skleník, který mu brání v realistickém pohledu na situaci a v jakékoliv adekvátní reakci. Tento „syndrom tance na Titanicu“ představuje průvodní jev většiny vyspělých civilizací a vytváří bludný kruh urychlující jejich propad. Lidé se tak ocitají v jakési „virtuální

realitě“ bránící jim v kritickém zhodnocení světa kolem sebe. Na tuto podivuhodnou naivitu a slepotu doplácet v dějinách zejména elity, které si uprostřed radovánek svého umělého světa odmítají připustit blížící se katastrofy. Právě tato trestuhodná neschopnost anticipace stála v pozadí řady historických pohrom, pádem Říma počínaje a francouzskou revolucí, bolševickým převratem v Rusku a rozpadem Rakouska-Uherska konče.

Jak nám však zároveň ukazují dějiny, konzumismus a nadspotřeba jsou průvodním jevem většiny rozvíjejících se a rozvinutých společností. Kořeny spotřebního chování tkvějí hluboko nejen v lidské psychice (vlastnický pud, potřeba zaplnit vnitřní prázdnotu, touha po nových věcech), ale i v sociálním klimatu nejedné společnosti. Okázalý konzum je, jak již v polovině minulého století dokázal nizozemský kulturní historik Johann Huizinga na příkladu leckdy přehnaně idealizovaných přírodních národů, záležitostí sociální prestiže a sebe prezentace. Podobně i v dnešní společnosti je konzumní chování nejen výrazem vcelku pochopitelné a až biologicky zakořeněné touhy po příjemných věcech, pocitech, zážitcích, ale zároveň záležitostí módy a potvrzení vlastního sociálního statusu. Jak výstižně praví vtípálci, v kabrioletu se nejedí jenom proto, že je to příjemné a romantické, ale zároveň proto, aby bylo vidět na toho, kdo si jej může dovolit. Podle některých sociologů (např. Ivo Možný) podkopávala tato neuspokojená potřeba zviditelnění sociálního statusu přitažlivost reálného socialismu, který byl ve vztahu ke konzumu podobně pokrytecký jako měšťanská společnost 19. století ve vztahu k sexualitě. Jak elity, tak běžní občané bažili po konzumních požitcích, museli tak však činit ve skrytu, pod rouškou povinně rovnostářské a asketické etiky práce a budování systému. Právě tímto skrýváním však příslušné požitky (narozdíl od zmíněné sexuality) pochopitelně ztrácely část své přitažlivosti spočívající naopak v jejich okázalém vystavování veřejně deklarujícím a osvědčujícím náš společenský úspěch. Ten je, jak dokazují četné sociologické studie, pro uspokojení člověka ve společnosti důležitější než pouhé vlastnictví majetku nebo příjemných zážitků. Zdá se tedy, že jedinou šancí na změnu tohoto modu vivendi – vedle těch krutých daných fyzickými limity v podobě vyčerpání zdrojů, ekonomické krize či ekologické katastrofy – mohou být jen zásadní proměny v lidské psychice, duchovní dimenzi dané kultury a myšlení celé společnosti. V případě Říma ani rozšíření křesťanství, které odstranilo alespoň ty nejabsurdnější projevy tupého hédonismu (gladiátorské hry) nebylo s to zabránit civilizačnímu propadu právě tímto hédonismem urychlenému. Jedinou nadějí v tomto závodě o budoucnost lze spatřovat v tom, že právě ten nejrychlejší prostředek šíření konzumních hodnot, totiž móda, se stane účinným prostředkem šíření postoje zcela opačného – totiž dobrovolného sebeomezování. Hnutí dobrovolné skromnosti, šířící se v západních zemích jako určitý druh společenské módy nebo až revolty, naznačuje jednu z nadějeplných cest k budoucnosti, a to i pro postkomunistické a rozvojové země, které ještě neprošly obdobím saturované ekonomiky. Toto zdola se šířící hnutí skromnosti, zasahující v těch nejpokročilejších zemích i střední a vyšší vrstvy (američtí bobos), představuje možný způsob, jak překonat soudobý bezuzdný konzumerismus. Pokud se rafinovaná ekologicky motivovaná skromnost alespoň v určitých ohledech stane výrazem statusu vyšších vrstev, konzumerismus bude naopak odsunut do suterénu vyhrazeného „sockám“ a nevzdělančům, podobně jako se to dnes děje třeba s kouřením. Konzumerismus totiž není postoj, který máme v genech nebo který je zakódován v kořenech naší civilizace, nýbrž civilizační porucha, naučená sociální strategie, která může být kdykoliv nahrazena strategií jinou. Lidská civilizace se nerozvíjí pouze za účelem přežití, nýbrž především jako hra. Konzumerismus je jednou z těch „špatných her“, které hrajeme ve svůj vlastní neprospěch, sami proti sobě. Není tedy třeba zříkat se civilizace, důležité je změnit hru.

